

Терень Масенко

СТЕП

РОМАН¹

ГЛАВА ТРЕТЯ

I

Революція. Лютий. Майчить
Сніг над степом. Туман нависа.
Тільки Роси просвітку не бачать :
Їх плондрує далека гроза.
Прилітають, мов сніг, однакові
У похилені хати листи :
Батька вбито ; втопився у крові
Син єдиний за царські хрести ...
Революція ходить по світу, —
Але дома говорять мамі :
Краще б ви не родилися, діти,
Як зростать вам отак сирітьми ;
Ви батьків не побачите в вічі,
Не побачите їхніх могил.
Їх залізо чуже покалічить,
Похоронить каміння та пил.
Ті померли, а ті потомились,
Цвіт степів погорів до часу.
І герої, крім злиднів та милиць,
Тільки злобу у степ принесуть.

II

Та урядники з Рос повтікали
Несподівано якось ... І от
На майдані в неділю скликали
Велелюдний, нечуваний сход.
Тоді земський удвох з старшиною
Говорили громаді з стола

¹ Початок див. „Л.Ж.“ № 1, № 2—3, 1938 р.

Про обов'язки перед війською,
Про вітчизну й героїв села;
Щось неясно і мало про волю
І ще менш про громадянські бої.
Громадяни мовчали круг столу,
Похиливши рамена свої.
Потім натовпом цілим співали
(І шапки всі зняли, хоч зима)
Сумовите — „ви жертвою впали“;
Мій Амбрось тут співав з усіма.
Хтось спитав тоді: — Будуть ділити
Землю панську й поміщицький ліс?.. —
Земський став, наче кров'ю налитий,
І на землю зі столу поліз.

III

З тихим літеплом місяця квітня
Почали появлятись в селі
Росичани молодші і літні,
Що тікали з війни до землі.
Вони кидали поле убою
Ненависне, прокляте для всіх,
І гвинтівки везли із собою
До старих перекошених стріх.
Очі рідних, як небо хороші,
Крики любих стрічали вони.
Вже палили з близькою воші —
Нагороду за муки війни.
І гвинтівки у стріхи ховали,
І шануючи час дорогий,
Сумовито й любовно ставали
В борозну, де блищали плуги.
Хай гвинтівки полежать спокійно;
Може потім згодяться колись
На великі і праведні війни,
Що уже по містах почались.

IV

Цих гвинтівок новітніх без ліку,
Міжнародного бою, взірця,
Ще не бачили зроду і звіку
Сірі стріхи й солома оця.
Переплутались нації й війська
За трьохлітнім важким бліндажем:
Появились гвинтівки австрійські
Із коротким широким ножем;

В закапелках, де темно і вузько,
На горищі, чи в скрині на дні
Укладались гвинтівки французькі
І горлаті й короткі — зручні;
Навіть кілька вінчестерів добрих,
Що англійською сталлю блищать,
Привезли сюди троє хоробрих,
Зовсім мирних колись росичан.
Назви зброї, як нову потіху,
Вчили хлопці, під жарти і сміх.
Так багато озброїла стріхи
Ця війна, ненависна для стріх.

V

В безнадії діждатися миру,
Не ждучи перемоги й хрестів —
Мільйон бойових дезертирів
Заготив залізничі путі.
В бліндажах, серед нужі та грому,
В хоробливих розтерзаних снах
Пахли вишні, покинуті дома,
Вечори в стародавніх піснях.
В пограбованих дивних Карпатах,
Де над кров'ю весна розцвіла,
Снились: ліжка в натоплених хатах
І здорові жіночі тіла.
Тут же, поруч, лежали некриті,
Розтуливши зіниці й роти,
Невідомо завіщо убиті
І слав'янські й німецькі брати.

VI

Журавлі в небесах клекотали
У чужій, наче в рідній землі.
Так у рідні степи повертали
Дезертири, немов журавлі.
Дехто з них навчився в газетах
Розуміть чужоземні слова,
Дехто встиг в полкових комітетах
Та на з'їздах уже побувать.
Научились в громадському гарті
Розтинать віковічні вузли,
Тож на села і лозунги партії
Із гвинтівками разом везли.

Якось в липні одвідав домівку
Брат Амбросів, улюблений гість.

Він шинелю, австрійську гвинтівку
Й „Капіталу“ два томи привіз.
Привітався з усіма без цілунків,
Крепким, стриманим потиском рук.
Склав під лаву захитного клунка
Й дерев'яний солдатський сундук.

VII

Так вертали вояки безвусі,
Кожен — партія, лідер і вождь.
По хатах почалися дискусії,
В Самборівській убогій — також.
Оцього незвичайного літа
На глухім Кабанівським кінці
У селі народилась „Просвіта“
І за „неньку - Україну“ „борці“.
Почалися зібрання, походеньки.
Учащав на Безхатки матрос.
Батько влітку зробився еседеком, —
Безпартійним був тільки Амбрось.
Надоумить сусіда безсилий,
Батько злістю „Просвіту“ стрічав
І дискусію в зниженім стилі
Дуже гострим прогнозом кінчав:
— Ці твої кабанівські есери,
Як врятують свої отруби,
І на тебе дурного
І на гасла твої з „Боротьби“.

VIII

Навесні, до приїзду Остапа
— Ще сиділи в кутках вчителі —
В городській, вже приношеній шляпі
Появивсь Шестеренко в селі.
Удова, його мати старенька,
На Безхатках самотньо жила.
Десь до міста утік Шестеренко,
Десять літ не було Василя.
До заводу Ельворті, в повіті,
Що робив сіялки та плуги,
Ще малим слаборуким підлітком
Поступив її син дорогий.
Як виходила нова жнивварка
На густі кабанівські поля,
Безхатчани ельвортівську марку
Пізнавали: — Це труд Василя...
Жартували: — Як жив він у Росах,
То робив батраком Кабанам,

А тепер — їм жниварками косить,
Ні собі не заробить, ні нам!

IX

Та Василь повернувся у гості
На куток, де жила удова.
Окрім шляпи, привіз ще не прості,
Чужоземні учені слова.
На Безхатках до нього збирались
Вечорами сусіди. В садку
Чувся тихий, приглушений галас,
Часом пісня пливла по кутку.
Не пили і не бились. Це диво
На Безхатках уперше було.
Сині зорі схилялись, як сливи;
Із левади пахучо пливло
Щедре літепло, тіні затишні —
Вечорова степна каламуть.
Майже чаділи схилені вишні
В махорчаному злому диму.

X

На оці зібрання у Безхатках,
Що тяглись від смеркання до зор,
Став Амбросів заходити батько —
Рижовусий Михайло Самбор.
Тут узнав він: на світі селяни —
Не одної родини сини.
Хто не вірить — навколо хай гляне:
Тут — Безхатки, а там Кабани.
Це не треба задовго тлумачить,
А тлумачити треба було,
Бо есери навчають — щоб бачить
Трудовим і єдиним село;
Одягають в облудливу славу
Рідний отруб, старий хуторок,
Проголошують рідною — справу
Жовтосиніх брудних ганчірок:
— „Мусить нація злитися гідно
В безкласових обіймах тісних“.
Щоб Безхаткам зробилась за рідну
Справа, рідна... для дуків одних.

XI

У „Просвіту“, до „рідної праці“
Потяглись з Кабанів юнаки.

В тихих Росах відродження нації
Починали сільські панночки.
У старенької Усті чи Христі
Покопавшись у скрині старій,
Позичали в бабусі намисто,
Довгих лент старомодній сувій.
Розтрусивши стоги бумагеї
І столітній їдкий нафталін —
Одягали спідниці музейні
І кресети до самих колін...
Рвуться кохти на грудях дебелих,
Лиця захватом дивним горять:
Театрально проходить по селах
Просвітянський чудний маскарад.
На рамена, вугласті, як скали,
Парубки напинали свитки.
У „Просвіті“ зі сцени гукали:
— „Чого ж ви стали?
Гей, бики!..“

XII

Брат привіз, крім гвинтівки та купи
Воєнморських оповідань,
Ще із сотню, у Києві куплених,
Українських новітніх видань.
Смирна мудрість Євгена Гребінки
І Грінченкове чорне село;
Енергійна печаль Українки;
Непідкупний Грабовський Павло.
Не здобувши освітнього цензу,
В щедру юність, на час не скупу,
Мій Амбрось без порад і рецензій
Всіх читав під копою в степу.
Скільки жалю і щастя і ласки
Принесли йому книги в життя!
Рідне слово, як матері казка,
Полонило думки й почуття.

XIII

Там, де шелест степів окружає
Першу юність твою степову —
Як хвилюючо душу вражає
Рідна повість про сонце й траву.
Обзивається в житі куріпка,
В кукурудзі співає дівча.
Йде обняжком волошковим Чіпка¹

¹ Герой твору Панаса Мирного.

Й хуторянку під житом стріча ...
Він їх бачить так ясно, неначе
Під оцим вони житом удвох;
Потім Галя за Чіпкою плаче ...
— А корова залізла в горох!
Він біжить завертатъ — і не може
Одірватись від книги й на мить:
Так це поле і небо похоже,
Так похожо пшениця шумить.
Так в житті, мов у книжному полі,
Запах степу солодкий, п'яний.
Не любив же він зроду ніколи,
Соромливий, несмілий такий.

XIV

Цього літа з Остапом нарівні
Мій Амбросій пшеницю косив.
Потім в жовтні, в любові наївній
Нові книги у школу носив.
Давнім друзям по Бульбі й Жюль - Верну,
Найживішим з шкільних юнаків,
Напочатку здавалось химерним
Надруковане слово батьків.
Книгозбірня оця випадкова
Об'єднала жюль - вернівців всіх.
На початку Олекса Підкова
Взяв поему про предків своїх.
„Катерину“ найбільше питали,
Ще приваблював Мирний, Франко.
Тож на книги складати каталог
Помагав йому Кречет Федько.

XV

З кожним жовтнем приходила в Роси
Незабутня школярська пора.
У ровесника Федя в ту осінь
Стала вчителькою сестра.
Молода, невисокого зросту,
Світлочола, весела й швидка,
З усіма була лагідна й проста
І сердечна й хороша така.
Звали Віра Григоровна — учні
Нову вчительку. З нею усі
На перервах були нерозлучні
У саду, у степу на росі.

Якось Віра узнала од Федя,
Що у школі з'явився юнак:
В математиці й фізиці ледар,
Він у книгах відшукував смак.

XVI

Так було про Амброся говорено
Сестрам Кречет від брата Федька.
Зацікавлена Віра Григоровна
На перерві знайшла юнака.
Він читав Дон - Кіхота — і регіт
У гуртку його друзів лунав.
— Так оце ви — шкільний ... культуртрегер? —
Запитала серйозно вона.
Хлопець глянув спідлоба, несміло:
Очі вчительки ніжні, як шовк.
Тільки слово ... незрозуміле!
Насміхається з нього, чи що?
Щоки червоно фарбою вкрились,
На сорочці — волошки узор.
— Ви, здається мені, помилились:
Мое прізвище просто: Самбор ... —
На відмову вона засміялась:
— Ні, я справді відшукую вас ... —
На галявині стихився галас;
До учительки сходився клас.

XVII

Познайомившись з книжником новим,
Взявши „Джерю“ й „Намистечко сліз“,
Зацікавилась Віра військовим
Старшим братом, що книги привіз.
Віра стріла допитливий розум
У важкім театральнім чаду:
Так бувало повіє морозом
У відлигу гнилу й нетверду;
Так у хорі загального фальшу
Виростають часом голоси,
Що приносять, чистіші і дальші,
Відгук щирості в чорні часи.

XVIII

Віру Кречет іноді додому
Із „Просвіти“ Остап проводжав.
В небосхилі, од зор золотому,
Зупинявся волосожар.
В густоті вересневої ночі

Захлинались на клунях сичі.
Над левадами зойки дівочі
Виривались, як пісня вночі.
Часом з подихом степу глухого,
Над яким дотлівав молодик,
Запливав приголомшений стогін,
Сонний вигук, закоханий крик,
Сподівання дівочого мука,
Дозрівання одвічний язик, —
Вересневої півночі звуки
Чуйно ловить в траві степовик.

XIX

В отаку, повну шелестом, пору
Вони полем ішли мовчазні.
Коло двору старі осокови
Їх стрічали в ясній жовтизні.
Як шанована донька у батька,
В цю учительську першу весну
Віра мала окрему кімнатку
По - дівочому чисту й ясну.
На стіні — рушники. Коло груби —
Українські прості килимки.
Хата Кречет зробилася клубом,
Росичанським салоном сільським.
Тут стрічались заучені думлі
Із наївністю власних думок.
В непризначені сходились числа,
Звали клуб: „Степовий килимок“.

XX

Перший в Віринім тихім салоні
Неодмінний і старанний гість
Був юнак з головою із льону,
Це — Никифір Горян, анархіст.
Молодого цього чоловіка
В Росах панночки кликали — Ніка,
Анархізм уважали гріхом,
А його — дорогим женихом.
Він ученим зробився одразу,
Мов диплома на розум дістав.
У Херсоні, в класичній гімназії
Він Бакуніна десь прочитав.
За Бакуніним — мудрий Крапоткін,
Там — дрібніші вожді й ватажки.
Так із Ніки — у часі короткім —
Анархіста зробили книжки.

Що ж натури оці протилежні
 У хатинку до Віри звело ?
 Їх усіх уважало за лежнів
 Прозаїчне й практичне село.
 Правду мовить, обмежені „маси“
 Випадково в хатині зійшлись :
 Ще ізмалку у спільному класі
 У Мажора учились колись.
 Окрім того — в учительки ніжні
 Сині очі на свіжім лиці :
 Цього досить — щоб партії різні
 Зустрічались в салоні оцім.
 Ще із п'ять в тому самому дусі —
 З порожнечі у власних думках,
 Мовчки слухали запал дискусій
 На привітних старих килимках.
 Та для них, безіменних, безбарвних,
 Шкода навіть папір витрачати.
 Хай сидять собі в позах прегарних
 Та солідно й розумно мовчать.

XXII

Говорити ж отак — необачно,
 Та й даремно — здавалося їй.
 Лиш Остапу була вона вдячна,
 Що зустрівсь на путі життявій.
 Розмовляли удвох дуже рідко,
 А гуляли в степу з усіма.
 По садах одцвітали нагідки,
 Потім айстри. Зближалась зима.
 Вже шкільна починалась робота :
 Монотонна утома шкільна.
 От Остап кудись виїхав. Потім
 Деся не стало в селі й Горяна.
 Зустрічала Амброся у школі,
 Усміхалась ласкаво завжди,
 Щось хотіла сказати. Ніколи
 Не довідався тоді молодик :
 Що симпатії вчительки в'яже
 З культуртрегером цим дорогим ?
 Може Віра колись йому скаже
 Другим словом і літом другим.

Далі буде.

Дм. Петровський
БАТЬКО БОЖЕНКО¹

— От і приїхали, тут,— стоп! — показав Черноус Денисові на високий ганок, над яким маяв червоний прапор з навхрест нашитими золотими серпом і молотом.

— Ну, приймай гостей, папаша знаменитий,— сказав він, переступивши поріг і тупаючи по підлозі м'якими бурками, щоб зігріти ноги.— От тобі й Кочубей старший. Знайомтеся...

У хаті було жарко, але, не зважаючи на це, усі, що в ній були,— у тім числі й Боженко, що вийшов назустріч,— були тепло одягнені, мабуть через те, що кожної хвилини відчували себе в поході; сам Боженко, Василь Назарович, командир Таращанського полку, був у просторій, довгий до колін шкіряній куртці, хоча комір не тільки її, але й гімнастерки під нею, і навіть сорочки, був розстебнутий. Він переступив поріг передньої кімнати (в хаті було дві кімнати) назустріч прибулим і простягнув Денисові свою трудову негнучку долоню, щоб потиснути руку.

— Кочубей, значить? Так, так, товаришу. Познайомимось!

— Хазяйко! Смаж яечню на салі!— вигукнув басовим голосом другий, виходячи в передню кімнату разом з батьком,— чоловік дуже високий на зріст, з великими сірими, завжди усміхненими, очима.

— А ось і мій Кабула — комбат,— відрекомендував його Денисові Черноус.

— Дуже радий познайомитися,— простяг Денисові руку молотобійця комбат-гігант.

Денис розглядав батька Боженка, ніби націлюючись своїми задумами.

Батько Боженко був бородатий, із сивиною, міцний старик, з такими таємничими очима, що навіть врубелівський „Богатир“, на якого він дуже скидався, був ніщо перед ним: очі були темносірі, невеликі, глибоко посаджені під густими бровами; вони нічого не відкривали співбесідникові, хоч погляд здавався неуважним у своїй незвичайній зосередженості; при всьому видимому спокоеві це був найнеспокійніший погляд,

¹ З роману „Щорс“.

що ніби намагався одночасно випробовувати і не відповідати на випробування.

Це був погляд людини, що має єдність волі. Інакше описати його неможливо. Денис зрозумів, що, опинившись у товаристві батька, він потрапив у якісь богатирські нетрі, а ця жива богатирська билина — батько Боженко — сидів і відпивав чай з глибокого блюдечка, дмухаючи на нього й підтримуючи на трьох пальцях, за всіма правилами староруського чаювання.

Тільки брови, здавалося, промовляли, навіть тоді, коли він мовчав, а очі — читали Дениса, перегортаючи його, як сторінку за сторінкою в книзі, то піднімаючись, то опускаючись над блюдцем, в яке він вглядався раз-у-раз, ніби ворожити, що бачить на дні блюдця людську долю.

— Так! — закретав батько, дочитавши все, що приховалося в Денисовій душі, і поставив перевернуту склянку на порожнє блюдо.

— Воювати хлопцям хочеться? Що ж, повоюємо... повоюємо... — посміхнувся старий, побачивши, як нахмурився Денис.

— От і поїдемо воювати, — піднявся він раптом з ослона й почав застібати гачки шкірянки.

Комбат уже був одягнутий в шкіряний кашкет, на грудях висів великий бінокль, і комбат, очевидно, тільки ждав сигналу, розглядаючи ручний кулемет і приміряючи до нього коробки.

— Куди кращий „Шоша“, — казав він батькові про „Льюїс“, тим часом як батько застібав комір і накидав бурку на плечі.

— Філя! Ескадрон готовий? Підводь коней! Пішли!

Филька, вістовий, чіпляючись острогами за розкидані по підлозі сумки, сидла, бурки та інше похідне спорядження, яким завалена була вся хата, вискочив на ганок і засурмив.

— От сучий син! Казав — стріляти треба, а він сурмить, чортова богородиця! — бурмотів батько.

Тим часом біля хати почувся рівний тупіт ескадрону, що під'їздив.

— Коня командирові Кочубею! — показавши відставлений великий палець лівої руки, наказав батько ескадронному, що ввійшов і взяв під козирок.

— Стій! Хомиченко тут? Батарея тут?

— Готово, папаша. І кінь готовий, — відповів ескадронний.

Денис із Черноусом, зголоднілі на морозі, не роздягаючись, кінчали коло стола ячню, поки батько збирався й видавав накази. Потім вони піднялися зза стола.

— Поїдемо з Петлюрою договорюватись: твоя тітка — знайома, — посміхнувся батько Кочубеєві, очевидно, знаючи вже всю складну плутанину партизанської історії цих днів і роль у ній Дениса. Він схвально стукнув долонею по столу:

— Пішли!

Усі разом вийшли на високий ганок куркульської хати, згинаючись при виході з дверей. Перед ганком штабу стояв вишикуваний ескадрон і кінна польова батарея з чотирьох гармат.

— За мною ристю марш! Артилерія на позицію!

І батько скочив, налягаючи черевом, на свого сірого в яблуках коня. Денис, сходячи з ганку, помітив Гончаря й Ткача, і шепнув їм:

— Договорилися, бери все, що зможеш. Я візьму решту. Лиши мені когонебудь.

— Я лишуся,— сказав Васька Ткач.

— А Петрові скажи, вночі буду неодмінно — не пізніше другої. Зброю приставляйте на місця негайно.— І Денис скочив у сідло.

* * *

Коли Денис уже майже наздогнав Боженка, він почув поруч тепло і пирхання чийогось коня, що натискав на нього, і крізь хуртовину впізнав у вершникові Христофора Черноуса.

Черноус знімав з плеча ремінь і на скаку простягав Денисові маузер у футлярі — Денисову мрію, про яку він прохопився Христофорові при першій зустрічі.

— На, маєш подарунок від батька!

— Від якого — від нього, чи від тебе? — спитав Денис, вперше посміхаючись Черноусові й кажучи йому ти.

— Ну, я не батько,— простяг Черноус,— від бородатого.— Він витягнув уперед нагайку, з якою чомусь не розлучався, хоч ніколи й не пускав її в діло, і показав на спину Боженка, що їхав попереду в конусоподібній бурці.

Вони дали коням остроги і порівнялися з батьком. Денис під'їхав до Боженка й сказав козируючи:

— Спасибі за подарунок, батьку.

— Пусте! — відповів Боженко, тиньнувши Денисові на ходу негнучку руку, на якій намотана вже була незмінна славнозвісна його нагайка з волів'ячих жил, що не раз бувала в ділі і що нею не раз він перехрестив за час громадянської війни чимало спин своїх улюблених таращанців, не образивши тим нікого, хоча майже кожен спробував її ласкавого дотику на своїй спині: то була батьківська нагайка, то було товариське хрещення.

Денис чував уже про цю нагайку від Черноуса і чомусь раптом подумав, що він не стерпів би нічийого удару нагайкою, хоча б і батькового, але думати треба було не про це.

Ескортівані півескадроном, вони вже під'їздили до вокзалу і побачили якісь ешелони, що пересувалися. Батько раптом спинив коня і звернувся до Дениса, показуючи нагайкою на поїзд.

— Як у тебе з колією?

Денис відразу зрозумів з лаконічного запитання, що батько знає, хто тут хазяїн, і, мабуть, знає буквально все...

— Колія розібрана на третій верстві. На кожній будці свої—підрильники. Треба—пропустять, треба—під укіс спустять.

— А цей куди йде?

— Мабуть, маневровий,— відповів Денис.

Батько обернувся ліворуч і крикнув:

— Розвідати шалон!

Розвідка стрілою помчала до ешелону.

— Хомиченку!— крикнув батько.— Батарейя при телефоні?

— Позиція телефонована, товаришу комполку,— відповів Хомиченко.

— Бий, не промаж. А то я тебе не промажу!— підняв він нагайку над головою, ніби попереджаючи Хомиченка, і вдарив себе по бурці, збиваючи сніг.

— Батарейя, на позиції!.. Ескадрон, лавою облягай! Кабула за мною!

Ескадрон, що йшов на дистанції, розгорнувся лавою і помчав з гиком просто на чисте вкрите снігом поле, знімаючи стовпи снігового пороху.

Хомиченко взяв круто ліворуч, майже перпендикулярно дорозі, і зник.

За Боженком їхало чоловік двадцять, та незабаром під'їхала розвідка.

— Так що маневровий, товаришу комполку,— порожній. Каже — далі ходу немає. Біля будки розібрано колію.

— Молодці!— з притиском сказав Боженко, звертаючись до Дениса.

— Це — стратегія.

— Ти кажеш спасибі за маузер, а я кажу взагалі спасибі!

В цю хвилину під'їхали до шлагбаума біля вокзалу, і батько крикнув:

— Сигналь ракету!

Сигнальщик кинув сигнальну ракету, і слідом за її розривом біля вокзалу з'явилися вершники, стискаючи до вокзалу якісь групи людей. За хвилину вокзал був оточений кавалерією.

Боженко з товаришами їхав просто по колії до головного будинку.

Під'їхавши до дзвона і годинника, він важко і спокійно зліз із коня й озирнувся. До нього підійшов півескадронний.

— Караули поставив?— спитав його батько.

— Усе зроблено, товаришу комполку.— Батько махнув рукою.

— Потрібні делегації прибули?— звернувся він до групи в сірих шинелях, що тислася до під'їзду. Серед них Денис помітив знайомий малиновий бешмет Пашкевича.

— Делегація дожидає представника військ українських більшовиків,— протиснувся вперед малиновий бешмет.

— Я є представник українських більшовицьких військ,— сказав Боженко, розкурюючи люльку і люлькою вказуючи на себе в круті груди.

— Приміщення вільне?— спитав батько Кабулу, що розставляв караули на вокзалі.

— Так точно, товаришу начдив,— підвищив спеціально для делегатських ушей Кабула батьків чин.

— Прошу,— як гостей, запросив батько гайдамаків і німців, що зібралися коло входу і були смертельно налякані тількищо проведеним зразковим кавалерійським наскоком.

Усі, що стояли на платформі, рушили до зали першого класу. Боженко увійшов останнім.

— Ми не сподівалися такої зустрічі,— заявив Пашкевич,— якщо тут дозволяється говорити.

— Дозвіл даю. Для того й викликав представників міста та наявних військ. Якої вам зустрічі ще треба?

— Очевидно, ми відрізані тут від міста, а місто атаковане вашим військом без попередження і всупереч даному вами слову— не починати бою без переговорів.

— Ви ще мабуть ніколи бою не бачили,— не знаю, як вас величати, добродію, чи як там по-вашому?

— Я— полковник Пашкевич, начальник місцевого гарнізону і представник військ української народної директорії, а також місцевого населення,— підкреслено бундючно заявив Пашкевич.

— І місцевого населення!— підняв брови батько.— Вперше бачу таку фігуру, що зібрала б у собі дурість у трьох особах.

— Прошу без образ,— бундючився Пашкевич.— В моїй особі представлені місто і повіт, а також губернія. Я за це відповідаю.

— Відповіси ти мені за все, паскудна петлюрівська повія,— відрізав батько.— От хто представляє місцеве населення— губернії і повіту!— показав він на Дениса, якого Пашкевич спочатку не помітив.

— Ну, так хто ж буде тепер представник народу? Я щось не доберу!

— Зрада!— крикнув у декоративному сказі Пашкевич, маючи, очевидно, на увазі Кочубея, який перед тим три дні водив його за носа.

— Хоч убий, не розумію. Поясни ти, товаришу Кочубей,— звернувся батько до Дениса.

— Ніякий він не представник,— сказав, не сходячи з місця, Денис, з презирством міряючи поглядом дрібну мавп'ячу постать Пашкевича.— З ним нема про що балакати. Є тут представник міста? Де Полторацький? Чому не з'явився голова? При чому тут цей пацюк?

— У місті военний стан, і вся влада належить лише мені, на-

чальникові гарнізону, — ніби ні до кого зокрема не звертаючись, заявив зблідлий, аж сірий, Пашкевич, намагаючись поправити амуніцію, що, як видно, раптом стала для нього важкою, але боячись зробити рух. Руки його нервово бігали по вузькому срібному поясові черкески, і на цих руках лежав важкий погляд Кабулиних зірких очей, які не давали спокою і найбільше нервували Пашкевича.

— Значить, війна, так званий добродію? Хочете війни? Мокро ж буде від вашого міста. Востаннє питаю: немає тут інших представників міста? Об'являю, — батько на одну ноту підняв голос, — що коли місто не здасться мені цю ж хвилину без бою, то я дам бій, і за жертви, винні й невинні, відповідатимете ви, і ви мені відповісте, собаки.

— У місті є ще німецьке командування, — висунувся раптом німецький перекладач.

— А, ці пацюки ще тут? Що ж воно робить тут в українському місті — це німецьке командування? Хіба вам невідомо, що пароплав окупації потонув у морі всесвітньої революції? Хіба невідомо вам, що батьківщина німців за Неманом, за Вислою, а не на Дніпрі? Там німцям і треба бути при ділах своєї батьківщини. Відповідайте на питання.

— Німці не потребують подібних роз'яснень, — відповів перекладач, вислухавши свого довгов'язого шефа — полковника в пенсне, який з виглядом ідіота грався жокейським хлистом.

— А чого німці потребують, спитайте цього хлюста? — наказав лагідно батько перекладачеві з видимим розрахунком на його пролетарське неспівчуття німецькому баронові в пенсне.

Пенсне затремтіло і скочило з носа німецького полковника, який, очевидячки, дещо розумів і в російській мові, бо навряд щоб перекладач наважився перекласти йому тон батькового звертання.

— Німці потребують ешелонів, — відповів перекладач, — яких їм не дають.

— Ешелони вам будуть. Тільки поїдете без сала, — відповів батько, — натще.

— Колія на Гомель розібрана і небезпечна від військ отамана Кочубея.

— Бач яка чортова справа, — заявив Боженко, — може вам і штани підтягати? Сами поладуйте!.. — крикнув він.

Перекладач здригнувся і переклав полковникові, що став раптом куди менш пихатим, ніж спочатку, і сховав хлист за спину.

— Є ще одна обставина. Ми не можемо їхати без кулеметів, привласнених загоном отамана Кочубея, якщо нам їх не повернуть.

— Що скажеш, Кочубею? — звернувся Боженко до Дениса.

— Кулемети взяті в бою і „привласнені“ з боем, з боем можете і ви їх „привласнити“ назад. А ви моему пораненому командирові відірвану ногу привласнили, грошові вояки? Розривними кулями стріляєте, продажні шкури!

Полковника пересмикнуло, коли він почув гнівні репліки Дениса.

— Наш хірург був у вашого пораненого і брав участь у консилиумі й операції. Він зробив усе, що міг — нога не відрізана.

— Коли мій командир стане знову на дві ноги, він сам поверне вам відібрані у вас в бою кулемети.

— Ми будемо ждати, — відповів перекладач.

— Я битиму вас із цієї хвилини, — заявив батько.

— Ми не поїдемо без кулеметів.

— Ну, лишайтесь... Трубку! — крикнув батько і, взявши трубку польового телефона, піднесеного йому Кабулою, сказав перекладачеві: — Зв'язуйтеся швидко з вашою казармою.

Полковник підійшов до свого апарата, біля якого стояв таращанець і німець — обидва на варті.

— Дати говорити, — махнув батько таращанцеві. — Викликайте свій штаб і питайте, як їх здоров'я. Хочуть їхати чи ні? — скомандував батько.

Німець зробив виклик.

— Хомиченку, — крикнув батько в трубку. — Огонь з усіх гармат! Раз!

Трубка захрипіла басовитою відповіддю Хомиченка. За мить почувся залп, розлігшись луною кілька разів, а за ним віддалений гуркіт розриву.

— Ану, що робиться у вашому штабі, гер-пан? — спитав батько полковника.

Полковникове обличчя пересмикнуло, і він кілька разів щось перепитав у трубку. Німецька трубка замовкла: штаб перестав відповідати. Німець крутив і крутив ручку телефона, слухав, бліднув і нічого не чув — штаб мовчав.

— Ваших немає, — зауважив Боженко. — Від вашої казарми лишилася мокра пляма на карті. Ешелон вас чекає. О восьмій годині ранку я візьму місто з боем і нікому також не дам пощади. Заперечень немає? Переговори кінчаю.

І батько відвернувся й пішов до виходу, спокійний і задоволений, посмоктуючи люльку.

Німці навантажувались протягом трьох годин, вияснивши, що чотирма снарядами таращанських гармат німецька казарма була розплющена за одну секунду і половина живого складу й інвентаря, у тому числі й єдина гармата, знищені одним ударом кулака батька Боженка по столу. Опівночі їх уже не було.

Ешелон цей був пропущений будкою за розпорядженням

Дениса, який домігся в той же час від німців — усе через того ж знаменитого парламентаря свого, Захара Ковбасу, — широкого оповіщення про неодмінний нейтралітет усіх німецьких сил на ділянці між Конотопом і Гомелем.

— В разі провокації з боку німецьких ешелонів, вони будуть висаджені в повітря і знищені, — сказав він. Про кулемети німці більше не говорили.

Пашкевич вимагав від батька гарантії недоторканості для свого повернення до міста, посилаючись на умови переговорів. Боженко дав двох козаків із свого ескорту і, плюнувши, сказав йому:

— Завтра ж однаково землю гноїтимеш, гнида. Собаці собача смерть.

Тарашанці, що ескортували Пашкевича, довівши його до міста, дали йому нагаїв і відпустили...

* * *

— Що ж, може порадимось перед боєм? Де квартира, Назарук? — звернувся Боженко до квартирмейстера ескадрону.

— Так що, чай готовий, папашо, — відкозирнув Назарук і повів кудись у темряву. Це була казенна квартира одного з станційних сторожів.

На столі уже парував і свистів пузатий самовар. Стіл був чисто прибраний, і на ньому лежали бублики й домашні пироги, що пахли капустою з часником.

— Здрастуйте, хазяїне, хазяєчко, — не прогнівайтесь, — увійшов Боженко в хату, привітно, наскільки дозволяло його суворе обличчя, озираючи хазяїв.

— Ви не прогнівайтесь, папашо командир! Давно вас ждемо, а Дениса Васильовича добре змалку знаємо, і вони може нас знають. Здрастуйте, сідайте! Ох, Денисе Васильовичу, і довелося нам з вами покрутитися тут: це ж я вас і возив з гайдамаками. Не стерпіла їх собача душа — втекли! — Хазяїн метушився, не знаючи, як краще посадити гостей.

Дитина потяглася з рук матері-хазяйки до срібних китиць Боженкової бурки; батько взяв дівчинку своїми твердими долонями і, посадивши її на коліна, дав їй погратися китицями та своєю бородою, погладив її біленьку, як розчісаний лев, голівку й почаствував цукром із своєї кишені. Цукор він завжди тримав для свого коня, знаючи його слабкість.

Денис здивувався, як на одну мить, поки батько вовтузився з дівчинкою, розгладилися, наскільки могли, глибокі зморшки на його обличчі і зникла постійна турбота й напруженість у виразі його очей.

Батько любив чай, але чаювати було ніколи, і, попросивши хазяйку прибрати з стола, батько поважно дістав свою карту з похідної сумки і, розклавши її на столі, звернувся до Дениса:

— Де є ваше військо, товаришу партизанський командир? Денис нахилився над картою і, взявши олівця, рішуче провів дугу по чотирьох радіусах з восьми великих шляхів — з півдня, з боку Чернігова, Ріпок, Добрянки.

— І це заспіль військо? — спитав батько. — Чисельність?

Денис знав, що на це питання в дану хвилину треба відповісти дипломатично і що, сказавши правду, він провалить завдання — здобути зброю для свого війська. Це був той самий момент, ради якого Денис їхав до Боженка; знаючи вже від Черноуса про хворобливе самолюбство й ревності Боженка й відчувши це при безпосередній зустрічі з ним ще глибше, Денис зрозумів, що назвати повністю по списках цифру добровільців та партизанів, які ждуть зброї й готові навіть без зброї стати до бою, — це значить примусити Боженка побоюватися його суперництва і напевне провалити і одержання зброї і весь свій бойовий партизанський план.

Денис подивився на Черноуса, який сидів поруч з Боженком і з хитрою фізіономією аматора великої гри посміхався в тонкий русий вус, і відповів:

— П'ятсот бійців, товаришу Боженко.

— А не більше? Значить, брехала матросня... Липа... А зброя?

— Два німецькі кулемети та чотири стрічки до них, дев'ятнадцять гвинтівок по три обойми, двадцять п'ять револьверів, півсотні шабель і ваші бомби.

— П'ятдесят „лимонів“, — згадав батько і посміхнувся у вуса.

— А коні є?

— Є.

— Триста гвинтівок даю. Назарук видасть.

— Є, товаришу батько.

— Підводи пригнав? А то я своїх не дам, — заявив Боженко.

Денис зміркував, що те, що вдалося взяти Гончареві, може не зайняти всіх підвід, і відповів з певністю:

— Є, але я прохаю п'ятсот гвинтівок.

— Однаково двісті вкрадуть. Дати п'ятсот, Назарук, і до них досить патронів: щодо патронів у мене відмови немає.

— Є, товаришу Боженко.

— Посилай чоловіка. Назарук, знайдеш?

Черноус піднявся і, відійшовши з Назаруком вглиб кімнати, щось нашіптував і розтлумачував йому. Із заспокійливого погляду Черноуса Денис зрозумів, що тепер усе буде гаразд.

— Ну, яку ж береш на себе операцію, товаришу Кочубей? — спитав батько, ставши урочистішим після такого величезного подарунку і заспокоївшись щодо чисельності партизанів.

— Маю намір наступати, товаришу Боженко.

— А в мене є пропозиція, товаришу партизанський коман-

дир: закрити тобі всі шляхи для відступу, щоб ні одна гадюка не проповзла. А я вдарю ось із цієї дужки,— і батько обвів червоним олівцем усі інші радіуси, що лишалися від недоведеного Денисом кола біля засудженого міста.

— Підеш у наступ і ти, де ворог прошиється. Кажу тобі серйозно: усі стежки закрий, щоб заєць у тебе не проскочив. А ти за ніч встигнеш це зробити?

— Встигну, бійці на місцях,— не став заперечувати Денис, зрозумівши небезпеку сперечатися з Боженком, який твердо наважився всю славу бою взяти на себе. Цього чекав і боявся й раніше Денис, та тепер уже було не страшно: зброя—в руках, і бій відбудеться.

Проте в плані Боженка було чимале попередження і нагадування, що його треба було затямити.

— Ще, Василю Назаровичу, тут є чотири шляхи: Седнівський—Чернігівський, Добрянський—Гомельський, Тупичівський—Ріпкинський і Солоновський. Я гадаю, на кожному шляху для заслону потрібен кулемет. У мене їх два, треба ще два.

— Візьмеш, товаришу Кочубей. Товаришу Христофоре, поклопочися для справи, твій підшефний заїгн просить.

— Поклопочуся, Василю Назаровичу, цікаво послухати все ж такі ваш стратегічний план, порадимось.

— Що ж, порадимось,— погодився заспокоєний, видимо, лагідністю Кочубея Боженко.— Вранці з півнями закричить і мій Хомиченко чотирма гарматами. Піхота оточить місто цими ось шляхами: вокзал, Бутовка, Хутори, Хринівка. Кабула піде з лівого флангу. А я звідси прямим шляхом з гвалтом і кавалерією. От і вся стратегія. Вона—Петлюра—дасть лузу на ті чотири шляхи. Кочубеева справа кінчати їхнє паразитське життя. Переночуємо в місті і знову вирушимо в похід. Розвідку провадимо.

— Моя пропозиція, Василю Назаровичу, узяти місто з усіх шляхів відразу суцільним ударом,—сказав Чорноус.—З артилерії по місту не бити: місто ні при чому. Утікачів дядьки й тітки коцюбами подобивають, а місто треба взяти раптовим одночасним наступом з Кочубеем з усіх кінців—за твоїм артилерійським сигналом.

— Не можна, товаришу комісарє, таке робити. Зопалу свої своїх поб'ють. Таке вже траплялось.

— Ну, я лишаюся з своєю думкою,—сказав Чорноус і підвівся з місця.

Боженко засопів носом:

— Торгувалися, торгувалися, гвинтівки, кулемети видурили, а тепер тримай хвіст трубою. Ну, тоді я сам обкладу всі шляхи, і точка.

Чорноус подивився на годинник.

— Не встигнеш, Василю Назаровичу. Дев'ята година вже,

десята починається. Просування за новим наказом у незнайомій місцевості в нічний час неможливе. Дай бійцям поспати, носом посопіти, а слави твоєї не поменшає. Чого ти самолюбствуєш, батьку?

— Знаю, куди вітер дме! На партизанщину переходиш, комісарє! Мене скільки виховував!..

— Скільки за твоїм підрахунком, товаришу Кочубей, гадів у місті?

— Понад 2000 було позавчора. Кажуть, 600 пішло на Котоп у нас із тобою спід носа. Німці в рахунок не йдуть.

— Ну, я маю до 5000 артистих бійців,— загнув батько палець на руці.— У них немає артилерії — я її маю, у них немає маневровості — а я її маю.

— Вона буде у них, якщо Кочубей не наступатиме і дасть їм вихід у поле. Не забувай — зима глибока, мете, і сніжок посипає так, що ти слід загубиш. Ні, батьку, ве́ди в наступ свої частини не як планував досі, а як ми розплануємо зараз, не сперечайся,— відрізав Чорноус і вдягнув шапку.— Південь наш!

Сива батькова голова схилилася над картою.

— Не встигне ж Кочубей,— навів він свій останній довід.

— Люди в нього на місцях — встигне. Це його справа. Дай ще 500 гвинтівок, встигне і цих озброїти. От і добра справа!

— Ну, бери ще 500 гвинтівок,— відрізав батько,— і прошу пробачення: пора йти! — Він накинув бурку; видно було, що в нього визрів якийсь несподіваний і таємний план, в який він уже нікого не хоче посвячувати.

Скочивши в сідло швидше юнака, він тільки махнув нагайкою і крикнув:

— Стрінемося завтра в місті, товаришу Христофор! Прощай, товаришу Кочубей! Послухайся ти моєї поради: обклади шляхи.

І сніговий порошок вихором закрутився за стариком. Замело — як і не було.

— Ти знаєш, що він тепер робитиме? — спитав Чорноус Дениса, беручи тон змовника.

— Знаю: підніме людей на ноги і спробує зайняти всі шляхи. Тільки його діло не вийде. Він не встигне. А я встигну. Давай зброю зразу, товаришу Христофор,— уже як до справжнього змовника звернувся Денис до Чорноуса, що скавав поруч.

— Бій він розпочне до світанку, знаю,— сміючись, казав ще на скаку Чорноус.

— Ну, зате ж і бій буде! Ех, Денисе, і бій же буде справжній! — Денис сам уже посміхався в темряву.— Діждася! — радісно думав він.

Денис із Черноусом відвантажували вже другу тисячу гвинтівок, — тисяча була відвезена Гончарем дві години тому і була вже на місці. Маршрут приставки зброї був заздалегідь обдуманий: рівними частинами по 250 гвинтівок дістали 4 основні загони чотирьох напрямів.

Дві тисячі озброєних бійців, що зголодніли без зброї і цілують захоплено одержану гвинтівку! Дві тисячі таких бійців — це вже армія!

— Коней і шабель! — мріяв Денис, вкладаючи патронні ящики в сани, і шепотів Черноусові: — Сотню б шабель, Черноусе, ех, сотню б шабель!

— Ну, де їх узяти, шабель тобі?

— Та цілі сани он шабель стоять там, — кивнув їм кудись вбік і повів Дениса Черноусів земляк — семенівський швець, що допомагав укладати зброю.

— Запрягай у ті сани мого. Сідло клади зверху. Прив'яжи міцніше й жени хлопців за нами. — І Христофор, сівши в Денисові сани, повів за собою кар'єром обоз просто на Дроздовицю. З ним сів провідник, один з відсталих обозників.

Денис турбувався тепер за коней.

Крім того, він вирішив перевірити готовість загонів по самому західному секторові. Особливо його турбував Хороборський сектор.

По шляху були все куркульські села.

У Дениса було ще дві години часу до півночі.

Черноус уже за годину буде на місці в штабі, попередить Петра про все. Про те ж, щоб поспати цю ніч, не припадало й думати.

Денис у супроводі свого ординарця Васьки Ткача, який примчав слідом за ним і привів осідланого коня в Бутовку (в штаб до Боженка), вирушив на куркульські села конфіскувати коней і піднімати людей.

До другої години ночі Городня вже була обкладена з усіх боків. З південного заходу — партизанське військо під командою Кочубеїв числом біля двох з половиною тисяч чоловік, не рахуючи кавалерії, якої до моменту бою виявилось понад 400 вершників, тобто 4 повних ескадрони.

Проте тільки о 4 годині ранку Боженко, перегрупувавши без потреби піхоту, дав сигнальний артилерійський залп і кинув свою кавалерію в атаку.

На підступах до міста затріщали кулемети. Батько вдерся

в місто з боку вокзалу, кинувши вперед свою артилерію на кинджальний удар.

Але він не знав, що по чотирьох таких же широких шляхах на місто кинулася кавалерія, якої не було ще дві години тому і бійці якої в половинному своєму складі мали тільки шаблі (без револьверів і гвинтівок).

II

Ніч з 11 на 12 грудня — перед городнянським боєм — була морозна. Уже звечора, коли Денис домовлявся з Боженком, було градусів 25, а опівночі мороз підскочив до 30 градусів. Проте ні таращанці, завдяки новому пересуванню, проведеному батьком, що палко бажав узяти Городню без допомоги партизанів, ні особливо партизани, які всю ніч були в поході й у бойовій гарячці, не відчували морозу.

Денис, прискакавши в Хотівлю о першій годині ночі з першим своїм ескадроном, послав цей ескадрон під команду Чугая в обхід міста для переслідування неминучого відступу ворога, прийнявши команду над рештою частин. І в цьому була головна заслуга його тактичного передбачення. Саме цьому ескадронові й випало найголовніше завдання — взяти в полон усе командування, що покинуло своє військо і втекло з міста при першому ж натискові червоних.

У супроводі всього складу кавалерії, крім виставлених дозорів, і загону шабель у півтораєста, обидва генерали — Іванов і Семенов, а також Пашкевич і вся „політична“ петлюрівська зграя, разом із представниками армії Балбачана, що прибула позавчора з Чернігова для керівництва городнянською заслонною групою, почувавши небезпеку, в останню хвилину вирішили прорватися з кільця й рятуватися на Чернігів, але були перехоплені в приміських хуторах ескадронцями Чугая й порубані, за винятком Пашкевича, якого схотіли приставити до міста живим. Але він так погано поводився, що партизани, яких до того ж спокусили його срібна черкеська шабля й малинова черкеска, пристрелили його, не довівши до міста. І шабля і черкеска красувалися вже на призначеному недавно комендантом міста Кості Левковичеві.

Чудову шаблю партизани, за порадою Дениса, все ж вирішили піднести Боженкові, й ескадрон вручив йому її. Цей кавалерійський обхід і його удача позбавили батька Боженка найменших доводів проти вчинків Кочубея, на якого він лютував за самостійний наскок, що вирвав у батька з рук головні трофеї — сто кулеметів.

Але коли батько довідався про удачу ескадрону, що захопив командування, він сказав:

— В цьому я бачу виконання мого наказу, і тому не серджусь.

— А що було б, — казав Чорноус Боженкові, — коли б Денис не виявив своєї ініціативи поза твоєю інструкцією, Василю Назаровичу? Генерали б утекли.

— Був би він дурень, а не червоний партизан, коли б не мав своєї ініціативи й військової хитрості, — відповідав батько, який щохвилини переходив від гніву до милості, не знаходячи для свого обурення досить різких аргументів і найбільше сердячись саме на це.

— Чи не хочеш ти часом, товаришу Христофоре „Колумбовичу“, зовсім мене обеззброїти і зсадити з коня?

— Ні, Василю Назаровичу, ніяк не хочу тебе ні обеззброювати, ні з коня зсаджувати, але хочу прищепити тобі почуття солідарності з іншими, самолюбець ти непокірний. Ось чого я від тебе вимагаю.

— От тобі й вимагаєш уже, — бурчав батько, — а я вимагаю, щоб ти пішов у дивізію за своїм прямим призначенням і не плутався під ногами. Ось тобі моя вимога. Ми, того, і без дяді обійдемося.

Коли вже батько говорив „того“ — значить, він був дуже сердитий.

* * *

Бій у Городні тривав не більше години. Але щоб вимести місто чистою мітлою, потрібний був цілий день. До вечора гайдамаків - петлюрівців знищили, виколюпали з щілин, полонених було чоловік триста, а решта півтори тисячі були побиті. Навіть сніг, що йшов цілий день, не міг вкрити червоних плям від крові. Обивателі не наважувались виходити з будинків. Цього не хотів терпіти ні підпільний ревком, ні партійний комітет. Вирішено було негайно скликати збори й навести в місті порядок, призначити владу.

Через те, що в окрузі відбувалися ще бої, у місті було оголошено военний стан; ініціатива була в руках Боженка, який оголосив себе начальником гарнізону. Зайнятий підготовкою до походу й суперечками за взяті трофеї з Денисом, Боженко зволікав із скликанням зборів, певно вважаючи, що його можуть закликати до порядку, тоді як він покищо був хазяїном становища й міг вимагати як начальник гарнізону задачі всіх трофеїв собі. Але за допомогою партійного натиску пощастило таки умовити батька скликати збори.

Денис, який першим узяв слово після того, як Боженко урочисто відкрив збори, заявив, що підпільний ревком уповноважив його подякувати Таращанському полкові та його славному командуванню за допомогу.

Далі виступив Петро Кочубей. Він сказав, що його, як секретаря колишнього підпільного чернігівського губкому, який зараз вийшов із підпілля,—уповноважено вітати в особі героїчного командира славного Таращанського полку прямого визволителя зайнятої тепер об'єднаними більшовицькими силами городнянської території, так само як і самого комітету, що дістав, нарешті, можливість вийти з підпілля для легального існування; що за заслуги полку та його командира партизани дарують полкові свій партизанський прапор, під який стають півтори тисячі бійців, вливаючись у Таращанський полк.

Розчулений батько встав, узяв із Петрових рук прапор, пошепки спитавши при цьому Черноуса:

— А скільки в Кочубейському загоні бійців? Чому ж вони не всіх віддають мені?

Черноус нарочито голосним шепотом відказав батькові:

— Ти не один, товаришу Боженко, є ще на світі дивізія — і Щорс, і інші. А ти одержуєш перший, і до того ж левину долю, та ще з їхнім підпільним бойовим прапором.

Батько попрохав слова для відповіді й розчулений виголосив чудову промову, зустрінуту громом оплесків і овацією. Він сказав:

— Товариші, брати мої любі, партизани, бійці-кочубейці! Не вперше зустрічаюся я з героїзмом і ширістю, на яку дивлюся як у світле озеро.—Здавалося, сльози затуманили його чудові очі під важкими повіками й довгими віями. Він зробив мимоволі паузу і раптом сказав, примусивши всіх схвильовано встати з місця:

— Коли б вас бачив Ленін, то певно й він полюбив би вас за вашу прямоту в слові і в ділі, у відвазі і в думках. Бажаю вам, синки, й надалі бути такими, розвиватися, міцніти, зростати політично і закріпити комунію (він так і сказав „комунію“) в усьому світі, аж за Карпати і далі, куди ми неодмінно з вами дійдемо нашим переможним походом, бо ми — більшовики, а більшовики ж не відступають! Спасибі за прапор! Маю і я для вас подарунки, про які оголошу наказом, а зараз дарую братам Кочубеям — славним командирам партизанським — маузер і шаблю.】

Він зробив знак Нещадному, взяв у нього срібну шаблю, зняту з Пашкевича й подаровану йому, сам повісив її Денисові, а маузера подав Петрові.

Дальша частина засідання полягала в обранні ревкому, і тут батько знову виявив свою дипломатичну хитрість, яка разом, за його задумом, обеззброювала „суперників“, якими він віднині примушений був вважати Кочубей. Він запропонував ввести в ревком обох братів і таким чином відвести їх надалі від військового командування й від походу.

У більшовика Боженка, або, як його любовно звали близькі,— у „батька“, як і у всякої людини, була своя мрія. Не про вишневий садок і пасіку,— хоч, кінець-кінцем, батько мріяв і про пасіку, і про садочок, і любив навіть повторювати шевченківські рядки: „Хрущі над вишнями гудуть“,— та ні,— передусім батько мріяв про перемогу революції, і не інакше, як у світовому масштабі. Він уже тепер мріяв про революційний Берлін (і в ті часи там справді йшла революція),— мріяв з такою пристрасністю, на яку здатна тільки людина з палким революційним темпераментом.

Батько вірив у своє призначення, у свою роль у цій боротьбі так, як вірить у нього кожний, хто почуває кровно свою належність до пригніченого класу й бореться з класом гнобителів не на життя, а на смерть. Батько був вірний син своєї батьківщини, а батьківщиною своєю він вважав світовий пролетаріат.

— Наш папаша є чиста пролетарія,— говорив про нього командир батареї Данилюк, а з ним разом і інші бійці.

„Чиста пролетарія“ була велична саме своєю безмежною чистотою і відсутністю найменшої претензійності. Капризи батька виникали від його безпосередності й нехитрості.

„Хитрощі його були маленькі“, як говорив Чорноус, тобто вони були завжди видні кожному, як на долоні, і тому хитрощами їх доводилося вважати лише умовно. Такою хитрістю була знаменита пропозиція Денисові напередодні бою за Городню не наступати, а „держати шляхи“. Боженко не хотів ділити з партизанським командиром славу своєї першої перемоги.

Такою ж хитрістю сьогодні було — залишити того ж Дениса членом ревкому в Городні, поки батько Боженко проведе кілька самостійних переможних боїв, поділяючи їх славу тільки з власними бійцями, що коряться його ініціативі й команді. Проте батькові був потрібний партизан Денис. І заради цієї нової хитрості й влаштував батько це чаювання.

Батько мріяв про Берлін. Батько знав роль німців на Україні, зазнав їхніх ухваток на собі й ненавидів окупантів ненавистю безмежною. Батько хотів, щоб німці, які йдуть з України, які вже цілий місяць, тоді як у Німеччині йшла революція, уперто затримувались на Україні, продаючи свою зброю Петлюрі,— батько хотів, щоб ці німці вивезли хороші й пам'ятні синяки, ще більш пам'ятні, ніж ті, які вони лишили своїми шомполами на спинах беззахисного мирного населення окупованої за допомогою буржуазії України. Знаючи й поділяючи плани своєї армії, яка має тепер виключне завдання якнайшвидшого переможного руху в середину країни, щоб зайняти територію,

яка зазнає всяких обманів і фокусів від політичних авантюристів усіх мастей, що виринули звідусіль,— батько не хотів випустити непобитими німців. Ця настирлива ідея засіла в ньому з непереможною силою, чим дуже був заклопотаний Чорноус, спеціально прикомандирований до нього в дивізію для нагляду за батьковою „німцефобією“, хоч йому й доручено було багато ще іншого, як от зв'язок з партизанами на місцях, залучення їх у регулярні частини, керівництво оформленням влади на місцях тощо.

Але що більше помічав батько цей негласний нагляд за собою, тим з більшою впертістю починала панувати над ним ця „ідея фікс“.

Батькові було дано маршрут іти поміж селами, де він у цю хвилину найменше міг зустрітися з німцями. Але він ухилився обов'язково в бік залізничних магістралей, ніби його тягла туди „аномалія“: зустрітися з німецькими ешелонами й „пустити окупацію без штанів“.

Якщо сказати правду, найбільше підкупляло батька в діях кочубеївських загонів і схияло його до Кочубеїв, не зважаючи на „особисті неполадки“ з приводу бойових планів, це те, що партизани мало не голими руками розгромили озброєних до зубів німців, побили їх, зганьбили й примусили „лазити на колінах“, випрошуючи назад віддані в жорстокому бою кулемети.

Батько був певен, влаштовуючи „чаювання“, що він договориться з Кочубеями про розгром німців і, в разі, якщо армія за це накиває, батько моргне в бік партизанів: „Це, мовляв, їхня партизанська справа,— а я тут ні при чому“.

Городня стояла на головній магістралі відступу німців через Гомель і Мозир на Польщу. З півдня тяглися їхні безконечні ешелони, почасти пошарпані Махном, почасти збиті в „залізні кулаки“, з бронепоездами, озброєні до зубів. Крім того, батько хотів одержати від Дениса всі взяті ним у місті 105 кулеметів, або хоча б уже половину, бо на батькову частку (саме це й сердило його) в бою припало тільки 10 кулеметів.

Батько не запросив Чорноуса, хоч і знав, що Чорноус однаково з'явиться сам. Батько хотів виграти час, поки з'явиться Чорноус, і тому приступив до справи відразу, як тільки вони вийшли на вулицю, щоб іти до нього на квартиру. Він почав так:

— На півтори тисячі бійців скільки має бути кулеметів? — прямо спитав він Петра, натякаючи на щойно передані йому півтори тисячі партизанів.

— Тридцять п'ять кулеметів, батьку,— відповів Петро.

— Сорок,— поправив Денис,— плюс два, які я у вас позичив, товаришу Боженко.

— Чиста математика,— задоволено усміхнувся батько.—

Ну, гаразд, синки. Тепер піде діло ось яке... Гм...—зам'явся батько.—Слухай, ось що, Кабула,—звернувся він до комбата, який виступав поруч,—а хто ж у нас перевірить караули?

—Слухаю, товаришу командире,—відкозиряв комбат, який чудово розумів, що у батька є конфіденціальна розмова з Кочубеями, і навіть догадувався, в чому вона полягатиме. Він спокійно пішов „перевіряти караули“.

—Я потім підійду,—кинув він батькові.

—Іди, іди...—махнув йому Боженко рукою.—Ну, діло, синки, майже секретне. Ви мені обидва подобаетесь, я вас люблю, але у мене є ще особлива любов до вас за ті два німецьких кулемети, які ви взяли голими руками, й за інше з німецького питання. Не повинні ми відпустити їх з нашим маслом, салом і крупою—то ганьба нам буде. Яка ваша думка, синки? Га?.. От і прийшли. Шумигай, розпорядись чайком та яечнею там тощо—все зрозуміло. Ну, сідайте, гості дорогі, молоді хазяї мої, сідайте,—стукнув він по табурету.

—Ну, яка насамперед твоя думка, товаришу губсекретар і голова ревкому?—звернувся він спершу до Петра.

—Бачиш, батьку Боженко, ти маєш рацію, але я думаю, що у штабу армії є план операції, і втручатись нам, ревкомові, в цей план тепер не годиться.

—А ти, Денисе? Твоє яке слово буде?

—Я висловлюсь трохи вільніше,—заявив Денис,—але бить їх треба не тобі, а мені.

—Як так? Нове діло!..—збентежився батько.—От причина!

—Ні, без причини. Ти—регулярна одиниця дивізії, і в тебе суворо накреслений план операції і маршрут. Куди твій маршрут? На Чернігів... А там до Києва німців не побачиш. А справ тобі ще вистачить і без німців: два Палії, Балбачан, Петлюра тощо. Кинь, батьку, німці не твій клопіт! А ось я, маючи при ревкомі 2000 чоловік гарнізону і будучи на магістралі їх руху, та, крім того, маючи з ними конфлікт...—Денис поліз у кишеню за документом, але батько махнув рукою.

—Знаю, не витягай—про поранення матроса, знаю...

—От я цим самим документом і буду орудувати: не спровокована агресія.

—Не спровокована агресія,—повторив батько, зітхнувши й покосившись із заздрістю на „грамотного“ Дениса.

—Еге, вона саме,—сказав спокійно Денис. Але він почав розуміти, що даремно похвалився перед батьком, і тут тільки пригадав попередження Черноуса про батькову „аномалію“. Петро сильно натиснув йому ногу під столом. Але вже було пізно. Батько розходився. Він забігав по кімнаті, як цар морський у підводному царстві, що його Садко - Денис, торкнувши струну на „гуслах наровчатих“, змусив бурлити.

— Знов ти мені — поперек двору колода! Молодий ти — зелений! Завтра-післязавтра тут Щорс буде, листа маю, — видавав батько секрети зопалу, — ось він і піде на Чернігів. А я по залізниці, по прямій лінії на Конотоп. Тут вони від мене не втечуть. От і найкраща справа! Ех ти, Денисе, Денисе! Здавайся ти мені, давай мені людей і кулемети й інше і ставай під мою команду. Чорт із нею, з славою моєю: ненависть моя більша того, ходімо, беру тебе з собою! Поділимо славу пополам, а німців знищимо на порох, щоб їм, проклятим, добра не було!

Денис побачив, що допустив непоправну помилку. Петро докірливо дивився на нього крізь окуляри короткозорими очима.

— Пийте чайок, синки, їжте яечню. Ви, мабуть, після бою ще не їли.

В цей час увійшли разом Чорноус і Кабула.

— Я допіру від прямого проводу, папаша, — сказав Чорноус, розмотуючи телеграфну стрічку і дражнячи нею батька. — З дивізією говорив — з Локотешем. Є для тебе новини.

— Гм... новини? — похвавішав батько. — Ну, доповідай.

— Та ти що ж нас чаєм не частуєш? — потягся Чорноус змерзлими руками до паруючого на столі самовара. — Сідай, сідай, утихомирся, зараз доповім новини цікаві. І з Миколою говорив.

— Із Щорсом? Говори, говори... — підганяв батько, підсуваючи Чорноусові закуски й сідаючи проти нього з виглядом найнапруженішої уваги. — Ти як Щорса знайшов? Три дні зв'язку з ним не маю. Де запропав, що з Богунією? Ну ж, доповідай! Кинь ти жувати ковбасу, ради Христа, Христофоре!

— Бачиш, от і Христа пом'янув навіть, антихристе ти мій розпроклятий. Ну, слухай, Боженку. Гаразд. Кину вже ковбасу, — усміхнувся Чорноус, який любив погратися з батьком.

— Є зміна в маршруті, і все на твою користь, батьку. Маршрут твій міняється: Щорс піде на Чернігів, завтра буде тут або післязавтра. Додому погостювати зайхав у Сновськ. Ти коли можеш рушати, Василю Назаровичу?

— Я? — оглянувся Боженко на свого комбата. — Та хоч зараз. Усе в нас у порядку, товаришу Кабула? Кликати командирів?

— Та постій, постій, не хапайся ти так. Дай людям хоч ніч перепочити.

— Ну, не тягни, Христофоре! Куди мій напрям? — нервувався батько, передчуваючи, що мрія його, як видно, збулася, і маршрут його буде, як він того хотів і про що доповідав Локотшеві й писав Щорсові, — по залізничній колії, назустріч німцям.

— Ти Локотшеві писав? — спитав Чорноус. — На мене скаржився?

— Лаяв тебе, а не скаржився,— відрізав, нахмурившись, Василь Назарович, запихаючи в рот великий шматок різдвяної ковбаси й миттю знаходячи втрачений було апетит.— Ну, й що ж, що лаяв? Я тебе і так лаю, шпигунством не займаюся. Та кажи ж ти, хриstopродавче! Скажеш ти чи ні?— уже не витримував Черноусових ходів Боженко.

— Є наказ тобі з таращанцями йти на Сосницю, Борзну, Крути, на з'єднання з Черняком, який іде через Кролевець— Конотоп—Бахмач—Плиски. У Плисках з Борзни зустрітисся тобі з ним і йти на Київ через Крути. У Ніжині, після взяття Чернігова, чекати тобі Щорса. Ось план. Треба розвивати переможну маневровість. Ніяких затримок і авантур на шляху. Якнайтвердіший наказ— з німцями на колі не зв'язуватись. Найсуворіший наказ, чуєш, Василю Назаровичу? З півдня ідуть вряд два німецьких залізних броньованих кулаки в чотири ешелони. Може зустрінуться,—гляди, батьку!..

Але Боженко вже його не слухав. Він тільки скосив очі на Дениса з явним попередженням не видавати його намірів.

— Ну, а що ж Микола? Як він там? Як його здоров'я?..

Питаючи про Щорса, Боженко відразу змінився: обличчя його набрало ласкавого виразу, наскільки на це було здатне суворе обличчя більшовицького Тараса Бульби: видно, він любив Щорса.

— Нічого, здоровий. Що Щорсові робиться?..—Раптом Черноус обернувся до великої картини: на всю стіну висіло панно з чудовою копією васнецовських богатирів чорною і білою темперою. Черноус ткнув пальцем у богатирів по черзі:

— Ілля Муромець—це ти, Василю Назаровичу. Альоша Попович—це бравий партизан Денис, звичайно, а от Добриня Нікітич—це Щорс, найтвердіший, з своєю русявою борідкою. Це наш улюблений Микола Олександрович. Чи ж не так? Ти читав билини, батьку?..

— Ні, чув. Я ж грамоти недавно навчився. Ну, чув про богатирів руських. Знаю про Змія Горинича, і про Німчина смердючого теж чув.

— Усе тобі Німчин у печінках сидить! Доведе він тебе, Німчин, і мене з тобою, старий ти мій київський богатир, арсенальський Ілля Муромець.

— От і я брянський—з брянських заводів богатир, земляком Іллі доводжуся, а Альоша Попович та Добриня Нікітич—вони чернігівські.

— По-земляцькому прохаю тебе ще раз і востаннє, Василю Назаровичу, не чіпай ти німців!

— Про кого ти клопочешся?—крикнув батько і стукнув кулаком по столу.—Щоб я не чув більше цього патякання! Досить мене за глотку той...

Батько засопів носом з виглядом людини, готової і справді не на жарт розсердитись.

— Ну, гаразд. Що з тобою робити? Кину.

— Так от що, діти мої,— звернувся Чорноус, водячи зором навколо.— От що, любі мої, дамо батькові спокій. Гайда, пішли! Матір треба відвідати, Кочубеї, і я з вами поїду— з батьком вашим побалакати: подобався мені старий ваш, гарний старик. І хочу з ним порадитися про свої вуха. Пішли! Прощай, батьку, завтра побачимось, може проти ночі не піднімешся.

Утрюх пішли. Комбат лишився з батьком.

* * *

Як тільки трое вийшли і Боженко лишився на самоті з комбатом, він устав і, підійшовши до нього, обійняв його.

— Ех ти, Кабулонько ти мій, любий товаришок, і що ж воно таке робиться, і які ж хлопці ростуть,— махнув він рукою в бік дверей, маючи на увазі Кочубеїв.

— І плани наші здійснюються. Підвеселив старого Чорноуса. А на вигляд— удає чорта. Багато чого прощаю за це йому. Хочу ще й Миколу бачити. Ех, якби він тут був! Ну й часочки настали! Золоті— бойові!

Переповнений почуттями, старий заспокоївся, тільки випивши склянку за склянкою півпляшки коньяку. Крякнувши, витерся рукавом, закусив ковбасою і крикнув вістовому:

— Прибери посуд, Іване Григоровичу!— І став зсувати з стола їжу, діставати й розгортати карти, які полюбив, як любить робітник тількищо засвоєну машину: батько лише зовсім недавно почав розбиратися в карті, бо й грамоти навчився недавно. Але що важча була для нього ця справа, то з більшою цікавістю він до неї ставився.

— Ну, ти був на проводі?— спитав батько Кабулу, розуміючи розмову по прямому проводу.

— Був.

— Усю розмову чув?

— І чув, і сам говорив— ось моя стрічка,— дістав стрічку з кишені Кабула.

Військова обережність тих часів вимагала не лишати на телеграфі ніяких слідів бойових розпоряджень. При секретних негайних розмовах не було можливості користуватися шифром, і дуже часто сторони, розмовляючи, мали своїх телеграфістів, а після розмови знищували стрічки.

— Ну, гаразд, стрічку в піч,— сказав батько.— Ти так, своїми словами, з ким розмовляв, з самим Миколою?

— Так, розмовляв із Щорсом.

— Він де зараз?

— У Сновську, в себе на батьківщині, у мамаші чай п'є,— посміхнувся комбат.

— Бач який, не забув мамашу! Молодець Коля! Ну?..

— Він має наказ змінити нас у Городні й висунути нас на Сосницю, Борзну, Крути, а самому йти на Чернігів — те, що передавав зараз Чорноус. Це все вірно, наказ є. Є і шифровка, зараз розбирають, незабаром принесуть. Але я вже й без шифровки все знаю.

— Так, ну, а як Микола — без заздрості?

— Без заздрості, без заздрості, — заспокоїв Боженко комбат. — Адже крім тих півтори тисячі бійців, що передані нам тут із прапором, у Кочубея лишається дві з половиною тисячі бійців і, крім того, п'ятсот шабель кавалерії; то все ж це дістанеться Миколі. У Кочубеїв взагалі невичерпний резерв.

— Так, і кавалерія! — сказав задумливо батько. — Аджеж не лишати ревкомів кавалерії? Ну, військомат залишить собі караульну роту, та сотня вершників піде в кінну міліцію для порядку, а решта піде Миколі. Ні, діла не буде! Це не пройде! — захвилювався раптом батько. — Микола сам повинен набрати собі людей у поході, а це люди наші: я їх озброїв і нікому не віддам.

— А чого ж ти не сторгувався з Кочубеем, адже йому в нас гвинтівки красти довелося, дали п'ятсот гвинтівок, а він собі з них близько трьох тисяч озброєних бійців зробив. Дали йому два кулемети, а він нам 52 віддав.

— Любий мій комбатечку, так він же боржник наш, га? Ну, знай, я на це тільки очі примружу. Підождіть ви, чорнорусі! (Так Боженко звав комісара Чорноуса, що був всупереч прізвищу русин).

— Папаша, а що ти думаєш? Будемо бити німчураху?

— Є, хлопче! Як же не бити? Ну, давай дивитися на карту. Де йде Гребенко? Ну, показуй. — Батько схилився над картою, діставши лупу і олівець.

У цей час принесли шифровку.

— От і добре, — сказав Боженко, — читай шифровку; зараз побачимо, де йде Гребенко.

Кабула прочитав:

— Він іде від Носовичів через Добрянку на Гомельське шосе: на Ріпки і на Чернігів правофланговим кавалерійським обхватом, ось тут.

— Ні, не рука, — сказав батько. — Кавалерію думав я йому доручити кочубеївську, та ні, тепер не рука. А тепер кавалерію ми візьмемо сами. Чи не так я кажу, Кабуло?

— Сотня їхня вже у нас, папашо, — відповів Кабула. — Усі, що з Хрипівки і Петрушів ішли — всі наші. Жабчанські й Морщенські теж наші.

— Так, бачиш, я тобі казав? — торжествував Боженко, ніби Кабула з ним сперечався.

— Коли ж у похід, батьку дорогий, і куди напрям? — питав Кабула.

— Тобі вже не сидиться. Зачекай, комбате. Я тут одну справу обміркую, а ти йди подивися таки караули.— Боженко любив уночі десять разів перевіряти пости. І таємничість дуже любив—кожен свій задум тримав у секреті від підлеглих і лише після виконання розповідав, у чому він полягав.

— Завтра усе взнаеш. Випий коньячку. А проте ні—іди так,—стримав Боженко вже простягнуту до пляшки з коньяком руку, згадавши, що при такому відповідальному дорученні поїти не годиться.

— От як перевіриш караули, прийди, доповіси, тоді й вип'єш з морозу.

Кабула вийшов, посміхнувшись і додавши:

— Кон'ячку випити зайду, папашо. Спати не будеш?

— Куди спати? А засну—збуди...

Коли комбат вийшов, батько задивився на васнецовських богатирів, що чистим полем їхали з стіни просто на нього, і мрійно сказав:

— Ось вони, богатирі народні! Це ж ми!

Сказав, тут же заплющив очі й щасливий заснув.

* * *

А Чорноус, ідучи між двох Кочубеїв чистим сніговим морозним полем, дихав на повні груди і теж був щасливий. Йому чомусь здавалося, що він батько, а оці самі Кочубеї—його сини, і геройські сини. Він так і звав їх—діти мої (хоч у батьки не годився, за висловом батька Боженка, а тільки в дядьки).

— І от, діти мої,—говорив співуче Чорноус,—перша справа зроблена, і зроблена на славу. І слава ваша записана на вашій бойовій зброї.

Обидва Кочубеї нишком посміхалися у вкриті памороззю башлики, але посміхалися по-хорошому цій чорноусовій сентиментальній манері „реєструвати факти“, як жартував Денис, ділячись своїми враженнями з Петром.

— Тільки ось яка в мене турбота, і от чому я нав'язався з вами (хоч і домашніх ваших—папашу, мамашу—мені, звичайно, дуже хочеться ще раз побачити).

Денис насторожився. Він уже знав, про що поведе зараз мову Чорноус.

— Так от, Денисе, ти все ж таки з папашею в змові, так я гадаю?

— Це ти про німців чи що, товаришу Христофор?—байдуже спитав Денис.

— Еге, про німців,—розкурюючи люльку, припинив коня Чорноус.

Брати теж спинили коней закурити.

— Я навмисне від'їхав уперед від хлопців,—обернувся

Чорноус, прислухаючись до дальнього тупоту відсталих вершників партизанського ескорту.— Треба побалакати. Ну, так як ти? Га?

— Я тобі скажу — ніяк. Якщо німці йтимуть без обозу, без барахла, хай ідуть. Але обозові ходу нема,— відповів Денис.— Ми не пропустимо, нам самим провіант потрібен. Досить харчувалися паразити. Їх би голими треба пустити. І чого ти за них турбуєшся?

Чорноус почув у голосі Дениса гнівну, непокірну нотку.

— Не за них я турбуюся, друже мій. А точно знаю, з якою силою ідуть ці ешелони. Вони крізь Махна пробилися. Броньовані, зрозумій ти це. А у нас і артилерії немає. А крім того, не можемо ми розпорошувати удар, що мусимо завдати Петлюрі. Одна наволоч відходить, і хай відходить. У нас ще роботи вистачить. Маневровість нам потрібна, територія потрібна, і людьми найпершими (а ці, що оце зараз у нас,— найперші, зрозумій ти це), такими людьми кидатися не можна навмання. Боротьба з німцями — зараз зайва розкіш, непотрібна боротьба, і її треба кваліфікувати як авантюризм,— ось наша точка зору і, зауваж собі, офіційна.

— Ти дуже багатий, Чорноусе, на принципівість, але не на проникливість. Принципівість у нашій справі потрібна, з цим я згоден, але є й інша принципівість, про яку кажу я: хліба нашого вони не повезуть.

— А проникливість?— запитав лукаво Чорноус.

— А проникливість — німецьке майбутнє. Без досвіду вони не зроблять цієї справи. Хай це буде для них університетом.

— А коли буде осічка, Денисе, що тоді?

— Хіба тобі мало нашого дроздовичького прикладу? Підбий баланс — займися математикою. Шість тисяч таких бійців із такою зброєю, яка зараз у нас, — непереможна сила, хоча б і проти танків, а не то що броньованих ешелонів. Вони нуль на рейках. Ми їх під укіс спустимо.

— А щодо німецької революції, я теж не згоден, — похитав головою Чорноус.

— А ти бачив їхню поведінку тут протягом цих останніх двох місяців німецької революції: дуже вони палкі революціонери? Революція їх жде дома, а поки вони тут — вони окупанти. Ти бачив хоч один приклад не те що солідарності, але простого лицарства або хоча б тієї ж принципівості, яку ти обстоюєш?

— Значить, будемо бити, Денисе? — раптом зареготавши перед здивованим Денисом, весело закричав Чорноус.

— Будемо бити, Христофоре, — відповів Петро.

Денис сердився, що Чорноус, видно, морочив його.

— Ах ви, дітлахи ви мої розпрекрасні! Ну, що ж, значить, будемо бити! Та ти не сердся на мене, Денисе. Я тебе не містифікував.

— А де ж вони, ешелони твої? Чи не завіз нас навмисне, — раптом спинив коня Денис і грізно подивився на Чорноуса, — і чи не з цього ти смієшся, містифікаторе нещасний? Стій! Кажі по правді, Чорноусе, не бреші!

— Та що ти, з глузду з'їхав? — кричав Чорноус, якого тіснив роздратований Денис. — Я ще не дійшов до того, щоб із синами своїми хитрувати. Заспокойся, будь ласка.

Він повернув Денисового коня назад.

— Не баламуть! Ну, слухай: німці ще в Ворожбі і в Києві і лише завтра надвечір будуть у Конотопі. За пересуванням їх строго стежимо.

— Ну, дивись, не підведи, — неохоче повернув коня Денис. Тим часом загін наздогнав своїх командирів і стримав коней.

— Заспокойся! Пісню!.. — скомандував Денис. — Дай коням простигнути... — І в морозній ночі, як сталь у сріблі, задзвонили свист і пісня:

Да и повстречался нам
Буденный Семен,
Как и проходили, брат,
Степами мы Дон...

* * *

Батько спав похрюпуючи, а коло дверей стояв вартовий. І снилося батькові, що ідуть богатирі, яких він бачив засипаючи, і вже тисячі ідуть Іллів Муромців і тисячі Альош Поповичів, і тисячі Добринь Нікітічів, і тягнуть вони за хвіст за собою величезного змія Горинича, і стає змій Горинич залізним танком, і папаша крутиться, і хочеться йому подивитись: з якого боку приладитись, щоб його колупнути, і скільки в ньому гармат, і скільки коліс. Але така густа армія богатирів, і все йде і йде, що не пробратись папаші до танка, і кричить тоді батько на них гучним голосом, піднімаючи нагайку: — Розступись! Та що ж це ви, собачі діти, не пізнаєте батька свого Василя Назаровича Боженка!.. — І від власного гучного голосу прокидається батько і бачить перед собою живого Щорса.

Микола Александрович стоїть перед ним і дивиться на нього променистим своїм поглядом, і русява борідка його світиться від лампи й обрамовує його своєрідним променем. І якось стоїть він так, що заступає собою на картині висячого за ним Добриню Нікітіча, і думає батько, не розібравши сновидіння і протираючи кулаками очі, що сниться йому ще сон і що тільки виважається йому Щорс замість Добрині Нікітіча, за словом Чорноуса, і батько, не вірячи очам своїм, знов падає на диван, махнувши рукою на живого Щорса, і щоб переконати себе й відігнати сонну ілюзію, говорить:

— Але як же справді подібний Щорс до Добрині Нікітіча! Ну, до чого ж подібний!

Тоді Щорс починає реготатись довго й заливчасто і так голосно, що батько, остаточно розбуджений цим реготом, нарешті, прокидається і бачить, що і Кабула стоїть біля дверей, і теж починає реготатись.

— Стривай! От чортівня яка! Не може бути! Так, Микола! Та це ж того, знаєш, бути того не може, щоб це справді був ти...

— Так, я, то ж то й є, що це я, Василю Назаровичу, прийшов до тебе на зміну...

* * *

На другий день увечері, коли Щорс і Денис сходили з ганку штабу, ліворуч від них пролунав револьверний постріл. Обидва вони озирнулись і побачили знайому бурку батька. То було на широкому дворі колишньої гетьманської варті. Ліворуч були стайні. Там біля стаєнь стояв гурт таращанців, і від цієї групи відходив тепер батько, ховаючи в кобуру свій кольт, який ще димився. Було ясно, що це стріляв він. Батько йшов назустріч Щорсові й Денису, суворо насупившись.

— Що трапилось, Василю Назаровичу? — спитав Щорс, тоді як Денис попрямував до групи.

— Убив шпійона, — відповів батько.

— Неживий — прямо в серце. У папаші рука міцна, — зустріли Дениса поясненням, розступаючись перед ним, таращанці, серед яких були й Денисові партизани. І Денис побачив молодого хлопця, що лежав, розкинувши руки, того самого високого хлопця з довгою шиєю, якого бачив з півгодини тому, коли його виводили в двір (Денис саме входив тоді до штабу). Хлопець лежав нерухомо.

Денис наказав партизанам:

— Заберіть!

— Не чіпайте! — гукнув Боженко, почувши розпорядження Дениса.

— Забрати! — ще різкіше гукнув Денис і підійшов до батька. — Вдруге кажу тобі, батьку: ти тут не хазяїн, а дорогий гість. Відпочивай і поведься нормально, — тихо, щоб ніхто крім Щорса не чув, але цілком категорично сказав Денис Боженкові, який насупився й засопів.

— Бісова мені інтелігенція! — буркнув батько, виходячи з двору поміж Денисом і Щорсом, ніби конвойований ними.

— Ось, дорогі товариші, ви — ніби конвой, а я йду як підсудний. А діло тут серйозне, і не до жартів, — знову засопів він носом.

— Так, не до жартів, дорогий Василю Назаровичу. Кажу тобі ще раз — Денис має рацію: функції революційного виконання мусять бути точно визначені, в противному разі ми являтимемо собою не владу, а анархію, не армію, а партизанщину, тоді як перше, а не друге — владу і армію, а не анархію і партизанщину — ми уособлюємо. Що це за спосіб шпигуна, перебіжчика без допиту і без суду власноручно пристрелити, шановний і дорогий Василю Назаровичу? Це нікуди не годиться.

— Угу, — бурчав і сопів Боженко. — Алеж... шпійон же — собака, хай його собаки й з'їдять, — зітхнув і зупинився батько, відсапуючись від навчань Щорса.

— І яка може бути моя повага до трупа шпигуна? Огиду свою до нього повинен я показати перед хлопцями. І повинен я сказати тобі, Миколо: загинемо ми обидва з тобою від руки зрадників. — Він раптом підняв угору руку й зупинився, ніби натхнений зловісним передчуттям. Потім мовчки пішов далі.

Всі троє замовкли. Останні слова батька прозвучали з такою силою, що перед ними всі логічні доводи раптом зблідли, і Щорс і Денис визнали далі неможливим дорікати й повчати розгніваного батька.

Сніг рипів під ногами, і світив різдвяний повний місяць.

— І ти, Денисюк, — ласкаво звернувся, помовчавши, батько до Дениса, — не сердься. Так треба, вір старому, — треба. Я знаю. Я не без поняття. Ось залишу вас завтра, — згадаєш старого.

Денис мовчав. Батько поглянув на нього скося й, усміхаючись, ударив його лівою волосатою міцною рукою по плечі.

— Ех, комунія ж ви моя розпрекрасная!

І він зупинився раптом в якомусь захопленні, що обняло його всього, і, відхилившись трохи назад, став з гордістю розглядати своїх супутників, милуючись ними.

— Братишечки ж ви мої великодушні! Як же я вас люблю, і всі вас люблять, і народ за нами піде, і ми підемо і завоюємо свободу аж до самої Карпатської гори і так далі.

Голос його від хвилювання увірвався. Батько кашлянув і пішов далі. Він знову замовк, так, ніби все вже було сказано назавжди і ніби лягла між ними й усім світом якась велика непорушна клятва про братання, про любов і боротьбу. Батько дістав люльку й почав кресати вогонь, звикши не довіряти сірникам під час вітру. Денис черкнув сірник і підніс батькові. Той, зосереджено закриваючи сірник від вітру, прикурив, і Денис побачив чудове батькове око, що скося позирнуло на нього. І хоч полюбив уже батька раніш, але тільки тепер побачив він, яке чудове людське ество було в цьому героїчному, суворому, запальному чоловікові. Денис не міг стриматися від посмішки. Посміхнувся й батько.

Приміщення літнього театру, перейменованого сьогодні на народний будинок, не могло вмістити всього народу, що бажав почути політичні промови командирів і ревкому, тим більше, що на мітинг запрошували і всіх обивателів міста. Тому винахідливий народ — бійці — вирішили виїняти вікна, зрозумівши, що, не зважаючи на двадцятиградусний мороз, в народному будинку буде досить тепло від людського дихання і люди не замерзнуть, а, навпаки, дихати їм буде свіжіше, але зате слухати зможе і вся площа, заповнена народом. Кавалеристи, що проїздили поблизу, теж зупинилися, почувши з будинку звуки гармонії, і ці вершники утворили щось ніби своєрідний „бельетаж“, з якого крізь вікна було і видніше і чутніше їм, ніж пішим.

— А дай но і я полізу на гальорку, — спробував умонти-тися другим на сидлі товариша якийсь таращанець чи богунець.

— Киш-киш, миша полосата! Ходи кобила, як досі ходила, — кулаком відпихав його хазяїн чудового жеребця і прекрасного місця в театрі.

В цей час хтось побачив командирів, що саме наближалися, і в юрбі прокотилося:

— У фронт, хлопці! Щорс з папашею ідуть!

— Ідуть, ідуть! — пронеслося через відкриті вікна і в середину театру. І в театрі заворушилися, замовкла гармонія.

Почувши слово „ідуть“, комендант Костя Левкович, що красувався на сцені в синьому галіфе, в червоних жіночих чулках, в жовтих американських черевиках, а до того ще і в якомусь зеленому віцмундірі губернаторського відомства з золотими гудзиками, що не сходився на його широких грудах, скочив на рампу і почав поправляти вогонь у газових лампах „Молнія“. Лампи коптіли. Піднявши вгору лейтенантський кортик, він попереджаючи крикнув:

— Громадяни, наказую: тихше! Зараз починається мітинг.

Левкович скочив зі столу, дав місце командирам, що увійшли.

Першим вийшов на естраду Боженко. Він широко розставив ноги, як матрос на палубі під час качки, поправив шапку на голові і зброю на поясі і сказав, ніби вголос розмірковуючи, з твердістю, гідною його непохитності:

— Громадяни й обивателі, щиро прошу пробачення, що відбувся бій. Але якщо цю сволоту не знистожувати, то вона знову виникне.

Батько розвів руками і відійшов набік. Після Боженка виступив Денис і сказав:

— Товариші, я звертаюся поверх голів обивателів, які не доросли до ясного усвідомлення історичного ходу подій і не

бачать ще, що над ними вже небо соціалізму і зорі комуні. На деяких шапках я бачу ці червоні зорі. Їх не вистачило, певно, на всіх у сьогоднішню ніч, на всіх тих, хто бачить уже зараз ясне небо комуні. Нас більше, ніж зірок на небі, і ми — мільйони звільнених народів — незчисленні і безсмертні. Ніхто з нас не боїться смерті, тому що ми сповнені безсмертною любові до прекрасного життя серед свободи і ненавидимо гноблення. Учора тут хазайнували насильники, гнобителі і паразити. Ви бачили сьогодні вранці їх собачу смерть, а до вечора навіть на снігу не залишилося сліду їх гидкої крові. Чистий сніг покрив білою скатертиною наше місто — історичне від сьогоднішнього дня місто, як будинок, що привітно зустрічає дорогих гостей — героїських таращанців і богунців, під прапори яких передаємо ми сьогодні партизанів. З сьогоднішнього дня розпочинається в світі нова світла ера — епоха свободи людини.

IV

В останню хвилину перед виходом з Городні в похід „по залізниці“ батько все ж одержав інструкції — не вступати в бій з німцями. Батько пішов роздратований одержаними інструкціями. А тим що почуття протиріччя у сильних натур велике, то, — і без того підкорений своїй „аномалії“, — батько ще більше ствердився в намірі не пропустити німецький ешелон, але не висаджувати його, бо це спричинилось би, перше, до порушення нейтралітету, а, подруге, до зруйнування самої колії і знищення всього того добра, яке вивозили німці з України.

Батькові недовго довелось чекати зустрічі, і даремно він поспішив виступити з Городні: розвідка зрання доносила йому, що німецькі ешелони пройшли Конотоп і йдуть у напрямі Гомеля, що вони договориються із Сновськом про одержання нових паровозів, бо Конотопське депо дало їм паровози тільки на цей відрізок путі. Батько послав Нечипуренка, колишнього робітника Сновського залізничного депо, а телерайонського бійця, у Сновськ із завданням — перешкодити видачі німцям паровозів з депо і таким чином затримати німецькі ешелони у Сновську. Він вирішив оточити їх у Сновську й роззброїти без бою. Цей розрахунок батька полягав, головне, в тому, щоб позбавити німців можливості пустити в хід далекобійну артилерію броневиликів і не дати їм розгорнутись. Тому він посадив свого помічника Кабулу з його великим і добре вимуштруваним бойовим батальйоном (числом близько 4 тисяч чоловік) в ешелон, з яким щойно прибули богунці, й наказав йому висадитись у Сновську, оточити німців і взяти їх без бою, або в усякому разі з „малою кров'ю“.

Від Городні до Сновська було близько 30 кілометрів. Але Кабула, не знайшовши німців у Сновську, з власної ініціативи і керований бойовим азартом і тим, що йому була надана ініціатива командування, промчав до дальшої станції — Низьківки, сподіваючись захопити німців на ній, але на десятому кілометрі роз'їхався з німецькими ешелонами. Затримати ешелони на ходу не було змоги: німецькі ешелони швидко пролетіли повз нього, помітивши, очевидно, наміри зустрічного ешелону й до того ж ідучи під схил. Тому і в Сновську німці не затримались. Забувши про необхідну зміну паровозів, вони вирішили добратися до Городні, з владою якої був укладений відомий командуванню ешелонів нейтралітет.

Машиністи під загрозою зброї повели ешелони на Городню. А Кабула опинився в безглуздому стані. Поки він у Низьківці маневрував на коліях, щоб повернути свій ешелон навздогін, німці, прорвавшись, уже промчали Сновськ і наближались до роз'їзду Камка, між Сновськом і Городнею, до якого лішим маршем підходив Боженко з другою половиною свого знаменитого полку, що побільшав тепер до 8000 багнетів. Він вів за собою 3000 піхоти, крім особистого ескадрону кавалерії в 300 шабель. Висаджувати в повітря колію було пізно, і Боженко, пізнавши німецькі ешелони по броневиках і чорних орлах на прапорах німецьких полків, викинув на кинджальний удар свою артилерію й прийняв німців ударом з усіх гармат на картеч. Довелось кинути піхоту в цєп і спішити кавалерію. Німці почали стрілянину з 12 різнокаліберних гармат, у тім числі і з далекобійних, і засипали таращанців кулеметним дощем, під прикриттям якого кинулись в атаку своїм улюбленим строем — колонами. Становище для батька ставало вже нестерпним, коли наспів із своїм ешелonom Кабула і кинувся в контратаку на німецькі ешелони з тилу.

Два передні ешелони з двома броневиками попереду і в хвості прорвалися на Городню. На полі бою лишилося не менше 500 убитих і стільки ж пораниених німців. Немало полягло й таращанців. Весь живий склад оточених Кабулою задніх німецьких ешелонів був перекототий у бою, але броневики, відстрілюючись, вирвалися слідом за двома, що пішли вперед.

Батько, побачивши, що німецькі броневики відходять, під водійством кавалеристів, які знали місцевість, помчав навпростець до Городні, боячись, що Городня пропустить відступаючих німців. Доскакавши до міста, розхристаний з'явився він перед військовим зібранням представників штабу армії, які приїхали слідом за виходом батька з Городні. Збенетежений і без того, він був ще більш убитий, побачивши на зібранні представників дивізії штабу і навіть уряду. Бурка на батькові була роздерта снарядам (під батьком був убитий кінь, і він змінив його новим). Вигляд у нього був жахливий.

Батько розірвав бурку, кинув її на підлогу і, топчачи її, надзвичайно збуджений, кричав, боячись, що його не послухають:

— Дайте підмогу, я не випущу жодного живого німця з України!

— Заспокойся, товаришу Боженко, ешелони затримані на Городні, — сказав йому Барабаш, — але ти допомоги не одержиш і негайно даси зібранню свої пояснення.

— Які пояснення? — кричав батько. — Чи ви дасте мені людей? Де Щорс? Де Кочубей? Я не закінчив бою, і доти, поки не розіб'ю німців, не дам пояснень.

І батько кинувся до дверей. Йому назустріч ішов Петро Кочубей, і батько, суворий батько, обняв його, потряс за плечі й ледве не розридався, закричавши:

— Дай хлопців, бо тих я загубив!

Він ще не знав у бойовій тривозі й роздратованні, що німці розбиті, і що втрата, якої він зазнав, не така вже велика.

Петро, зрозумівши, що Боженкові потрібна розрядка бойового напруження і що затримувати його тут не можна, сказав йому:

— Заспокойся, батьку, твої втрати не такі то вже й великі. Німців ми далі не пустимо — колію розібрали; Щорс і Денис оточили їх; далі вони не підуть, — я допіру з вокзалу. Відправляйся до свого полку. Ми вслід тобі завтра ж вишлемо поповнення. Ми поповнимо таращанську втрату.

Батько поцілував Петра, швидко, по-молодецькому, скочив у сідло, забувши старість свою й поважність, і помчав на весь кар'єр назад у супроводі своїх синків.

І вже на завтра стало відомо, з якою неймовірною швидкістю батько зайняв і Сосницю, і Борзну, і вийшов до Плисок, перетявши шлях відступу конотопським гайдамакам, які тікали з Кролевця. Через три дні батько прислав за поповненням, і воно йому було дане.

В ту хвилину, коли батько посадив в ешелон половину свого завязаного полку під командою Кабули й відправив його „брати німців за грудки“, а сам пішов походом праворуч від дороги, назустріч йому, праворуч від дороги, з протилежного боку підійшла до Городні решта Богунського полку Щорса, яка привітала таращанців криком: „Ура, таращанці!“

Власне, це була друга половина богунців, бо перша прибула ще вранці в тому ешелоні, в якому батько відправив тепер Кабулу.

Це був рух військових хвиль — рівномірного їх припливу і відпливу. І Щорс, стежачи за цим рухом, подумав:

— Стоїш, як над морем, що розхвилювалось, — іде прибій, за ним другий на зміну.

Але Щорс чудово зважив усі можливі наслідки батькового походу по „залізниці“, якого він так добивався з прозорою для всіх упертістю.

... Тільки но батько вирушив назустріч німецькому „залізного кулакові“, Щорс, порадившись на військово-революційній раді з Черноусом і Кочубеями, вирішив — у тому разі, якщо залізні ешелони в наслідок сутички з Боженком все ж прорвуться до Городні, далі їх не пустити, але затримати і „розпропагувати“. В чому полягала ця „пропаганда“, ми далі побачимо.

Денис наказав підривникам по колії залізниці бути готовими до дії і в трьох, задалегідь умовлених місцях, між Камкою, Городнею і Хоробичами, колію розібрати.

Богунці в складі половини полку, тобто близько 2000 багнетів, які підійшли вранці до вокзалу, були повернуті слідом за таращанцями, до вокзалу ж у резерв кинуті і 2000 багнетів Денисових партизанів, ще не переданих Щорсові.

А сам Денис із трьома ескадронами поскакав до місця бою. На цей час уже здалеку почулася канонада. Батько Боженко зіткнувся з „залізним кулаком“.

Але вже за три кілометри від Городні Денис зіткнувся з німецьким бронепоездом і ешелонами, які підійшли до розриву колії й примушені були зупинитись. Денис кинув кавалерію лавою з обох боків, а сам у супроводі десятка вершників підскакав до спиненого ешелону, тим часом як німці ще жорстоко обстрілювали кавалерію, яка обходила їх. Він викинув на списі парламентарський прапор. Командир евакуаційного поїзда вийшов на башту броневика й звелів сурмити відбій. Денис під'їхав урочистим алюром до броневика і через перекладача сказав (ще не знаючи про кінець бою, але вже догадуючись про наслідки з того, що скривавлені німецькі ешелони прорвались до Городні).

— Далі вам ходу немає. Колія мінована, — сказав він, — через те, що, порушуючи умови нейтралітету, ви напали на українські революційні полки, які йдуть бойовим походом по своїй країні. І до з'ясування всіх обставин ешелони пропущені не будуть.

Він запропонував представникам командування й представникам німецької ради при даній бойовій одиниці виїхати негайно до міста дати пояснення. Німці відповіли, що напали не вони, а, навпаки, вони зазнали нападу від партизанів чи регулярних частин (цього вони не знають), і що з чотирьох ешелонів залишилось тільки два, а решта й зараз у бою і, можливо, розбиті. Що, навпаки, вони вимагають пояснення причини порушення умов нейтралітету і готові битися.

Поки Денис вів переговори, цепі богунців і партизанські зімкнулися з обох боків біля самої колії навколо ешелонів, і слідом за артилерійським залпом до ешелону підскакали Щорс, Барабаш, Черноус, Петро Кочубей і інші.

Кочубей заявив, вказуючи на товаришів, що це є представники уряду більшовиків України. Німці запропонували

відкрити нараду тут же, в їхньому похідному штабі — салон-вагоні. Всі прибулі, крім Щорса, допіру бачили перед собою розтерзаного гнівом і жалем Боженка й палали неприхованим гнівом. Виділялись спокоем Щорс і Денис, що нічого не знали про поразку Боженка.

Німці запропонували їм насамперед оглянути вагони - госпіталі, завалені пораненими і вмираючими. Але прибулі відхилили це, і Щорс заявив, що якби принести сюди всіх забитих і поранених німцями під час окупації України, то для огляду треба було б дуже багато часу. І чи можна бути переконаним, що ці поранені не є жертвою власної зухвалості й провокаційної поведінки командування залізного ешелону, що, як видно із становища, революційні війська України тут додержують нейтралітету,—і в дану хвилину, хоч німці й оточені далеко переважаючими їх силами, ніхто не нападає, коли на те не викликають, що взагалі про все це слід поговорити докладніше.

Всі зайшли в салон-вагон, але перед тим дано було розпорядження за умовним сигналом замкнути цепі навколо ешелону й поставити свої караули на броневик коло гармат.

Засідання тривало чотири години. Це було класичне по курйозності засідання, стільки тут було сказано ущипливостей на адресу німців, які хоч з гріхом пополам, але з хорошим власним „перчиком“ перекладав уже раніше відомий партизанський посередник Захар Ковбаса. Німці червоніли й потіли, як у лазні, і, зважаючи на поганий настрій, не могли відповісти тим самим. Закінчилось це пропозицією віддати половину зброї як компенсацію за батькові втрати в бою і всю зайвину харчів, крім пайка на три дні, який залишався німцям, тобто два ешелони харчів.

Німці пробували щось кричати. В перекладі це звучало як „діло не піде“, але Захар Ковбаса відповідав, що „не піде ешелон, що він уже не йде, що ви вже обеззброєні—і про що ще далі балакати. Тільки з милості і заради пошани до німецької революції ми залишаємо вас при зброї і даємо вам харчів на три дні, чого вам цілком досить, щоб доїхати без пересадки до Берліна“.

Німці вигукували якісь лайки, обурені несподіваним поворотом справи.

— Кричіть, скільки хочете. Передеріть усі глотки, переберіть усі голосні в азбуці. Висловлюйтеся, по змозі, членоподільніше.

Присутні командири ледве стримувались від гомеричного реготу, слухаючи дотепні переклади Захара Ковбаси, що відводив свою душу.

І на ранок німці, бачачи, що інші ешелони їх не наздоганяють, що вони, очевидно, зазнали тієї ж самої долі, про яку краще не догадуватись, що коли ще посперечатися, то можна

залишитись і без останніх броневи́ків, які їм покищо великодушно віддавали, згодились на всі умови. Мало того — вони були примушені ще раз прийняти ту особливо тверду умову для пропуску німців, яку з першого бою з німцями висував перед ними Денис: вилікувати ногу пораненому розривною кулею матросові. Денис вимагав самого уславленого хірурга і заявляв, що інакше він не пропустить німців далі десятої верстви, де він тримає кордон і де лежить у лікарні поранений матрос, що потребує допомоги. Німці згодились і на це. І в дорозі, на десятій верстві, у затриманім знов ешелоні в присутності Петра Кочубея операція гангренозної ноги пораненого матроса була блискуче виконана німецьким хірургом (ноги залишились цілі).

Денис повернувся на ранок з глибокої розвідки, яка переконала його в тому, що бій під Камкою був одним з найжорстокіших боїв і що не тільки німці не долічилися там своїх голів (їх полягло близько 2000), але й таращанці втратили 500 чоловік. Поранені були підібрані і в окремому ешелоні підвезені до місця останніх переговорів з німцями, які вже більше ні про що не сперечались. Вони довірили свій виїзд піклуванню Кочубея і ще дякували за виявлену партизанами ввічливість і культурність, скаржачись на те, що не такий ще прийом чекає на них у Польщі.

— Ну, і по заслугі, — думав Петро Кочубей, дивлячись услід останньому німецькому ешелонові, що від'їжджав, як побитий вовк з опущеним хвостом.

Іван Чумаченко

ФІАЛКИ

Схилялося квітуче літо.
О, де ж йому узяти цвіту?

Вже одцвіли луги й поля
І ліс жовтіє іздала.

Роняє листя клен високий,
Дрижать тополі самотно...

Але поглянь, між хворе листя
Хлюпоче цвіт новий, барвистий.

І ллється запах на сади...
Дивись, фіалки розцвіли!

1937 р.
м. Суми